

VÁCLAV VELČOVSKÝ

ČEŠTINA
POD HÁKOVÝM
KŘÍŽEM

Čeština pod hákovým křížem

Václav Velčovský

Recenzovali: Dr. Volker Mohn
doc. PhDr. Barbara Köpplová, CSc.

Vydaly
Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum
Ústav pro studium totalitních režimů
Redakce Jana Kudělková
Bibliografická spolupráce Patrik Virkner
Grafická úprava Jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
První vydání

© Václav Velčovský, 2016
© Univerzita Karlova, 2016
© Ústav pro studium totalitních režimů, 2016

Tato publikace vznikla v rámci řešení grantu GAČR
č. GP14-19798P Čeština pod hákovým křížem.

ISBN 978-80-246-3543-9 (Karolinum)
ISBN 978-80-87912-56-0 (Ústav pro studium totalitních režimů)
ISBN 978-80-246-3602-3 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum 2018

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Aleně Míškové in memoriam

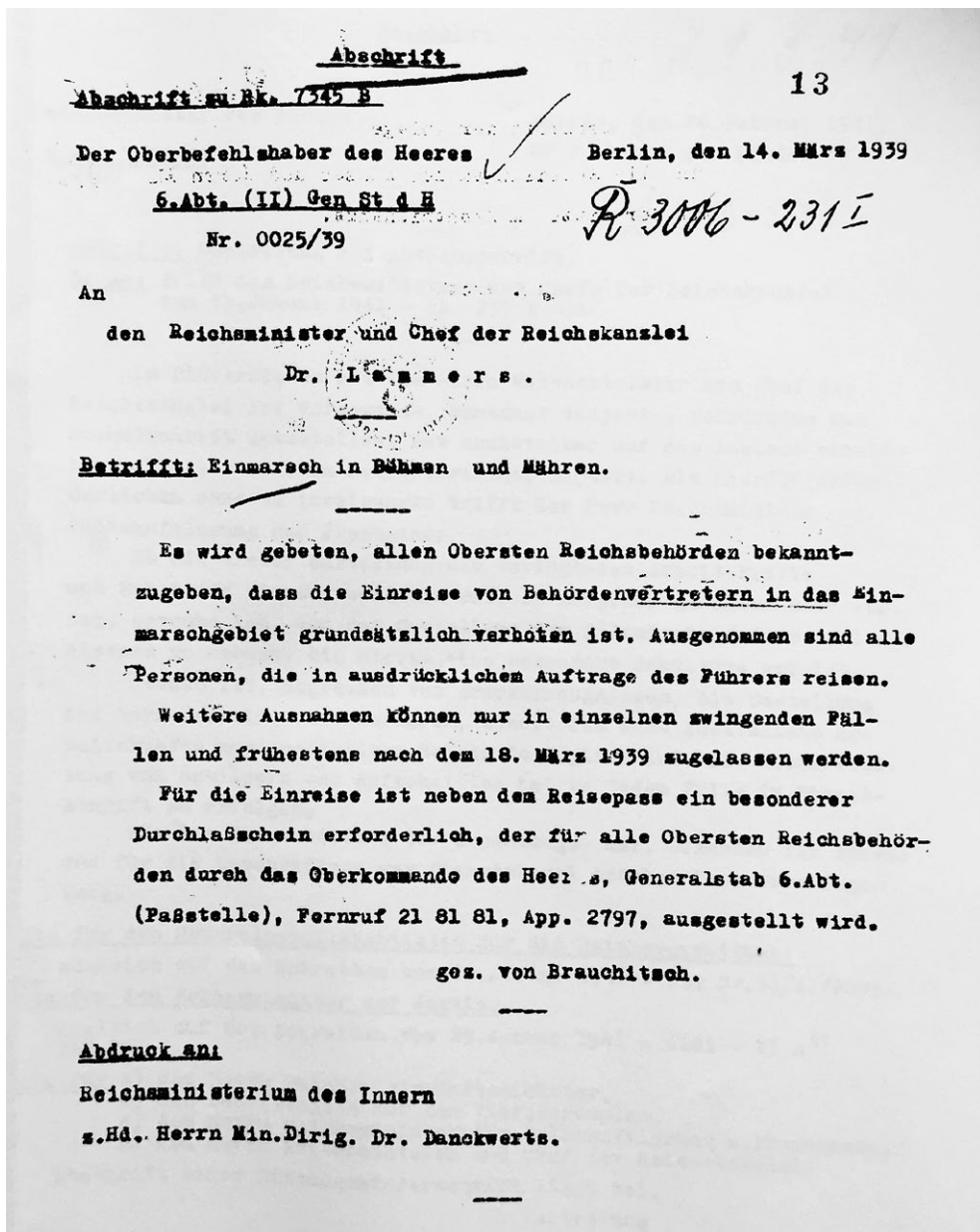
OBSAH

Místo předmluvy	9
<hr/>	
Úvod	11
<hr/>	
Jazyk - národ - stát	16
Jazyk a politika	21
Spolu a bez sebe: Češi a Němci v jednom státě	27
<hr/>	
Čeština a němčina za protektorátu	37
Hledání smyslu	44
Germanizace, odnárodnění, přenárodnění?	64
Nové poměry	79
Jazyk na úřadech a ve službě	87
Jazyková krajina	103
Jazyk ve školství	113
Vysoké školy a bohemistika	131
Němčina a její výuka	148
<hr/>	
Politizace jazyka?	160
Čeština v novinách - noviny v češtině	167
Překlady názvů míst a jmen	176
Ideologizace písma a pravopisu	186
<hr/>	
Čeština jako hodnota	194
Poezie a hodnota jazyka	202
Jazyková komika	211
<hr/>	
Závěr	221
<hr/>	
Místo doslovu	226
Summary	227
Použité zkratky	228
Seznam literatury a pramenů	230
Jmenný rejstřík	249

MÍSTO PŘEDMLUVY

Středeční ráno 15. března bylo pošmourné a chladné a počasí nenasvědčovalo tomu, že za týden má přijít jaro. Muži, kteří přijížděli v otevřených autech a na motocyklech, byli prokřehlí. A k tomu ještě začalo sněžit. Alespoň že mrazivé počasí omezilo šíření chřipkové epidemie. V Praze bylo hlášeno jen 2 473 případů. Ten den podepsala Lída Baarová s Lucerna Filmem smlouvu na natočení tří filmů, kardinál Kašpar nasedl v Římě po konkláve, které zvolilo papežem kardinála Pacelliho čili Pia XII., do rychlíku 6:20 směr Praha, v Obecním domě probíhala výstava Kotíka a Ságnera, finišovaly přípravy na otevření Bílé labuti, která slibovala od pozítří deset pater s rychlými výtahy a terasy s dosud neznámým výhledem na Prahu, a zatímco pražská divadla zrušila představení kvůli zákazu vycházení po 21. hodině, Brno ještě hrálo Káťu Kabanovou. V noci na čtvrtek svítil do tmy hlavního města pouze Pražský hrad a ministerstvo národní obrany.¹ Začalo finále česko-německých vztahů.

1 Volně dle *Lidové noviny*, 16. 3. 1939, *Národní politika*, 16. 3. 1939, *České slovo*, 16. 3. 1939, *Venkov*, 16. 3. 1939, *Moravská orlice*, 16. 3. 1939.

Kvůli plánovanému vpádu do Čech a na Moravu měli zástupci vrchních říšských úřadů zásadně zakázán vstup na toto území, a to minimálně do 18. března.

Zdroj: BArch, R 2, 13, s. 13

ÚVOD

Neviditelná smrt obcházela. Nikdo nevěděl dne ani hodiny. S každým zacinknutím u bytových dveří mohla vejít smrt. Pohybovat se na svobodě již nebylo samozřejmostí, spíše nedopatřením osudu, šťastnou náhodou, výhrou v loterii. Byli jsme pod botou národa, který nosil lebku na rukávě a nemiloval jako jiní národové život, ale smrt. Šest let jsme žili pod vodou u vodníka. Všechny slunečné hodnoty obrátil nohama vzhůru z perspektivy akvária. Čas se zastavil. Hrozili jsme se obludnosti skutků a ticha. I žraloci jsou němí a raci lezou pozpátku. Octli jsme se mimo dvacáté století, v době Daliborek a Špilberků, ale ovšem velkolepého rozměru – etwas Gigantisches, jak říkal Hitler. Byli jsme zavlčeni do časů obludné romantiky, s jejich germánskými slavnostmi slunovratu a norimberskými zákony. Souviseli jsme s dvacátým stoletím jedině krátkými vlnami – buď požeňná zázračná skříňka! Z ní čerpal ve dne v noci útěchu a sílu národ na dně. Práví-li vojenští odborníci, že druhá světová válka byla vyhrána především ze vzduchu, byla ze vzduchu vyhrána dvakrát: letadly a rozhlasem. Krátké vlny nám vykuchali, zázračnou skříňku vyklestili a očekávalo se, že se přizpůsobíme i mločimu bytí, ba že se nám zalíbí i pod vodou... Prožili jsme dočasnou vládu Antikrista nad světem. Ale národ se nedal. Německý hroznýš polykal zaživa holubičí státy, hlásaje, že je ochraňuje ve svém břichu. Ale národ nevěřil. „Protentokrát“ říkalo se hned po patnáctém březnu místo protektorát. Bylo to více než vtíp. Bylo to vyznání víry. Promluvil jím všetečný genius zdravého národa.

M. PUJMANOVÁ: *Zase na světle božím*, s. 40

České země byly po mnichovské dohodě okleštěny jak geograficky a ekonomicky, tak politicky a kulturně. Došlo ke ztrátě 30 % území a 33 % obyvatelstva.² Mnichovský syndrom mohutně zasáhl do hodnotové orientace Čechů. Jak v básni s příznačným názvem 1938 napsal Josef Hora:

*Prameny řek nás opustily.
Jen studně zbyly nám
a hvězdné nebe.
A závrať.³*

2 KURAL, V. – RADVANOVSKÝ, Z.: „Sudety“ pod hákovým křížem. Albis international, Ústí nad Labem 2002, s. 70.

3 ŠOTOLOVÁ, M. (ed.): *Podzim 1938. Výbor z české poesie let 1938–1939*. Československý spisovatel, Praha 1958, s. 36.

Společnost se při hledání nových hodnot a nového *raison d'être* začala radikalizovat, a to oběma směry – od odboje ke kolaboraci, přičemž postoje většiny Čechů mezi těmito krajními póly nejednoznačně oscilovaly. Následná nacistická okupace, totální válka a systematická genocida změnu postojů a hodnot ještě umocnily, či spíše podrobily nelehké zkoušce.

Život v protektorátu připomínal akvárium – umělé prostředí zdánlivé autonomie, ovšem ve skutečnosti pod bedlivým dohledem, kontrolou a tlakem říše. Nikdy v minulosti nezažili Češi tak silný, detailně a „vědecky“ založený oktroj dotýkající se všech oblastí jejich života. A nejen to – nikdy se nůžky mezi politikou *de jure*, veřejně deklarovanou, a *de facto*, skutečně vykonávanou, tolik nerozevíraly. Dělo se tak mimo jiné kvůli tomu, že oblast protektorátu byla dlouho ušetřena přímého válečného konfliktu.

Dalo by se říct, že se život v totalitě rozdvojil, stal se dichotomický: skrytý – zjevný, neoficiální – formální, vnitřní – vnější, a to jak pro Čechy, tak pro Němce, jak pro odbojáře a demokraty, tak pro nacisty. Toto rozštěpení mělo dopad na životní, komunikační i hodnotové strategie obyvatel. Schizofrenní myšlení, jednání a prožívání se stalo nutným pro sebezáchovu, prostředkem, jak se ubránit společenské asimilaci, respektive díky distanci mezi krajními polohami a využívání takzvaných šedých zón nástrojem společenské akomodace.

Zatímco asimilace představuje přizpůsobování se a splývání jedné společenské skupiny s druhou a jejím průvodním jevem je změna chování, jednání a hodnotové orientace, akomodace je proces sociálního přizpůsobování se konfliktním situacím, kdy si jedinec udržuje určité sociální distance mezi osobami a skupinami, které by se mohly dostat do konfliktu. Asimilace by v kontextu druhé světové války znamenala interiorizaci všech opatření, vnitřní i vnější podřízení se vnucovaným nařízením, akomodace hledání šedých zón a nutného odstupu pro uchování vlastní identity. Právě tato sociální distance představuje jeden z doposud opomíjených prvků výzkumu období Protektorátu Čechy a Morava. Rekonstruovat protektorát pouze na základě roviny formální, zjevné a vnější je nedostatečné, protože takováto rekonstrukce nebere v potaz právě postojové rozštěpení či hodnotovou radikalizaci, kterou mnozí obyvatelé procházeli.

Jazyk (český i německý) byl součástí formálních i neformálních situací, vnitřního i vnějšího života obyvatel, jejich komunikace i myšlení. Význam těchto kódů se rozšířil o symbolický, hodnotový a postojový prvek. Slovy bohemisty a germanisty Pavla Eisnera se jazyk stal *chrámem a tvrzí*⁴: již od tzv. národního obrození suploval Čechům náboženství a často také politický program a v každém politicky složitém období mluvčí jeho hodnotu akcen-

4 EISNER, P.: *Chrámy i tvrze. Kniha o češtině*. Jaroslav Podroužek, Praha 1946.

Čechy a Morava jako součást
Velkoněmecké říše na poštovní známce.
Zdroj: archiv autora

tovali. Jazykovědci, žurnalisté i umělci zdůrazňovali jeho autentičnost, výjimečnost, starobylost atd., ideovou a formativní funkci obsahovalo už jeho samotné užívání. Jazyk jako kód nebyl pouze prostředkem komunikace, ale zároveň nositelem významných metasdělení: jím se mluvčí přihlásil k národnosti, ke státním, politickým a kulturním ideám, jím prezentoval svou identitu a vytvářel svůj sebeobraz, ať už z jakýchkoliv důvodů a s jakýmikoliv dalšími záměry a cíli.

Pro pochopení důležitosti jazykové otázky můžeme začít pohledem od konce: jazyková regulace v protektorátu byla součástí spisu proti Karlu Hermannu Frankovi při československém soudním procesu v roce 1946, což dokládá závažnost jejího vnímání jak během protektorátu, tak při zúčtování s ním. V obžalobě se uvádí:

Němčina byla postupně zaváděna do všech oborů veřejné správy, a to nejen ve styku úředním, nýbrž i soukromém, jako výhradní jazyk. Tato opatření jsou prováděna na přímý popud obžalovaného, který ve snaze poněmčiti rázem celý protektorát zachází až do směšnosti. Tak například vydává zákaz překládati některá slova jako Führer, Reichsprotektor, názvy německých měst jako Wien, München a nařizuje dokonce, aby bylo při jejich otiskování užíváno výlučně fraktury. Tuto jazykovou praxi zavádí od samého počátku, píše v tomto smyslu vlastnoruční dopisy prezidentu Háchovi již v červnu 1939. Poukazují v tomto směru na spisy tohoto

soudu *Ls 1/45, týkající se procesu proti Pfitznerovi, v nichž jsou doklady o tom, jak neuvěřitelný přímo režim jazykový zaváděl Frank u obce pražské.*⁵

Čeština a němčina byly jako komunikační kódy používány s různou intenzitou a s různými vzájemnými vztahy ve všech oblastech veřejného i soukromého života. Jaké bylo prostředí, půdorys, na němž se jazyky používaly? Kteří aktéři ho ovlivňovali? Jaké byly komunikační strategie mluvčích a jak češtinu a němčinu vnímali? Jaká byla motivace mluvčích pro jejich volbu? A jak vůbec tato volba, či lépe „volba“ probíhala?

V české i německé historiografii je protektorát poměrně vděčným tématem. Její analýza přesahuje rámec této práce. Přesto můžeme shrnout nejvýznamnější osobnosti, které se jím zabývaly a zabývají. Po roce 1993 analyzovali politické dějiny Brandes, Čelovský, Gebhart, Kárný, Kuklík, Kural, Kvaček, Macek, Milotová, Moulis, Pasák, Pejčoch, Radvanovský, Rokoský, Šustek, Tomášek, Zimmermann a další, jejich právní a správní aspekt Maršálek, Moravčík, Nakonečný, Schelle, Tauchen a další, otázkou školství a vědy se zabývali Doležal, Konrád, Míšková, Němec, Řeháček, Svoboda, Šmejkalová, Wiedemann a další, filmem Bednařík, Doležal, Kašpar, Margry, Radvanovský a další a žurnalistikou Blodigová, Gebhart, Hoffman, Köpplová, Kryšpínová, Pasák, Večeřa, Žitný a další. Rozvíjejí se rovněž práce zaměřené na ekonomiku (Jančík, Jelínek, Němečková, Štolleová, Teichová a další), šlechtu (Hazdra, Jelínková, Županič a další), pragensia (Bryant, Demetz, Hořejš, Kaplan, Ledvinka, MacDonald, Padevět, Soukupová, Uhlíř a další), ale také filozofii (např. Zouhar) nebo módu (např. Burianová). Jazyková politika se dotýká většiny výše zmíněných oblastí. Je charakterizovatelná svou celostností, s akcentem na sociální dějiny a dějiny každodennosti.

Tato monografie se zaměřuje na pět strategických oblastí:

- oficiální jazykovou politiku Protektorátu Čechy a Morava,
- češtinu a němčinu ve veřejné správě a ve službě,
- češtinu a němčinu ve školství a vědě,
- výuku němčiny,
- vnímání jazyka jako hodnoty v době nacistické okupace.

Právě veřejná správa a školská soustava jsou klíčové pro jazykovou politiku i pro její interpretaci. Zatímco školství bývá vnímáno jako investice pro budoucí generace, a proto byla a je obzvláště intenzivně pocítována jeho symbolická hodnota (vzdělání v rodném jazyku a ne/povinná akvizice cizího jazyka), správa cílí na současnost – na přístup k moci, chod státu a spravedlnosti v mateřštině obyvatel. Práce se pokouší podchytit jak užívání jazyka v jednotlivých oblastech (de jure i de facto), tak stav tohoto užívání (metajazykovou i jazykovou rovinu).

5 Cit. dle ZAJÍČEK, K. (ed.): *Český národ soudí K. H. Franka*. Ministerstvo informací, Praha 1947, s. 60.

Geograficky jde primárně o Protektorát Čechy a Morava, pouze okrajově a kontextově o říšskou župu Sudety či jiné župy s českou menšinou. Důvodem tohoto oddělení je především odlišný legislativní kontext a vývoj přístupu k české otázce v protektorátu a v říši. Legislativní a politický rámec bude explikován především na příkladu Prahy, a to kvůli její symbolické hodnotě, kterou si uvědomovali a využívali jak demokraté a odbojáři, tak nacisté. Časově se budeme pohybovat v letech 1939–1945, s mírným přesahem až k roku 1938, a to kvůli kontextualizaci dopadů mnichovské dohody a vývoje druhé republiky.

Autor si je vědom toho, že *Čeština pod hákovým křížem* předkládá více otázek než odpovědí. V rámci výzkumu totality se na nejobecnější rovině zaměřuje na takzvanou každodennost, jinými slovy na výzkum mentalit. Mentalita je celkový způsob myšlení určité sociální skupiny, přičemž se projevuje specifickým hodnotovým žebříčkem. Jeho prostřednictvím na straně jedné mechanismy moci udržují kontrolu a nadvládu nad jednotlivci a na straně druhé představují reakci jednotlivce na režim. Každodennost tak může být vnímána jak v oktrojovaném pohledu („dělám, co mi režim dovolí“), tak prizmatem reaktivním („dělám, co si vůči režimu dovolit chci“, včetně individuálních důvodů „proč si to dovolit chci“). A co je významnějším předmětem každodennosti a mentalit než kód, kterým komunikujeme, myslíme a se kterým se identifikujeme. Zároveň je nutné podotknout, že takovýto výzkum nijak nenahrazuje či nedevaluje „velké“ dějiny. Zaměřuje se na ty oblasti, které „velké“ dějiny opomíjejí, nicméně pro dějinné poznání a pochopení jsou neméně důležité.

JAZYK – NÁROD – STÁT

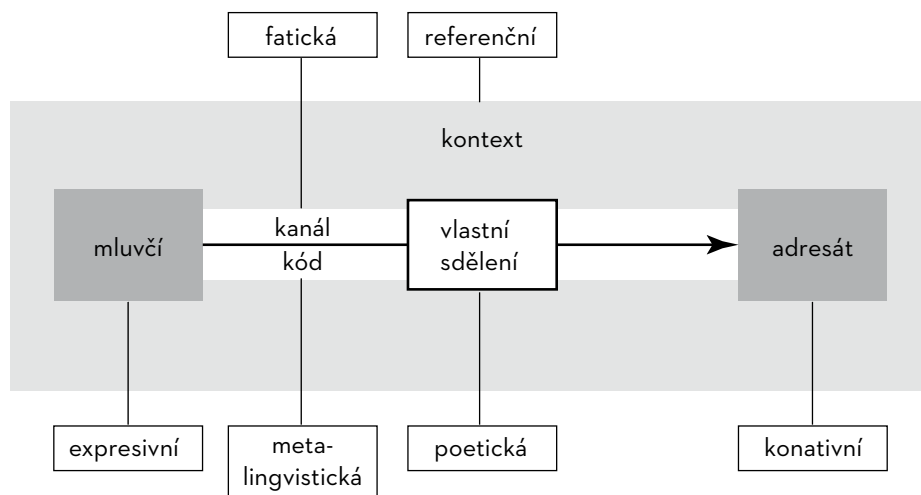
Jazyk spojil lidi v národ.

J. G. HERDER

*Český člověk má rád život neproblematický takřka se samozřejmostí přírodního člověka,
a tak samozřejmost se mu stává nebezpečnou.*

J. PATOČKA: *Česká vzdělanost v Evropě*, s. 18

Definice jazyka se různí. Jednotlivé lingvistické školy zdůrazňují odlišné aspekty. Obecně ho lze označit za systém znaků sloužící k dorozumívání lidí či jako soubor jazykových norem platných v určitém společenství.⁶ Jazyk není pouze komunikačním nástrojem pro předávání informací, ale má i další funkce. Ty poprvé souhrnně interpretoval Roman Jakobson. Rozlišil šest složek komunikace a každé přiřadil specifickou funkci:

Jakobsonův model komunikace – jeho složky a funkce.

Zdroj: autor

Jak Jakobsonovy teze interpretovat? Těchto šest funkcí je zjednodušeně řečeno přítomno v každém komunikátu⁷, nicméně dle povahy sdělení (a žánru) některé dominují. V odborném textu převažuje kontext a referenční funkce, tj. k čemu se komunikát vztahuje, co tematizuje. Umělecký text je zaměřen na vlastní sdělení a na jazyk jako takový, proto převažuje funkce poetická nebo metalingvistická. Pragmatická rovina komunikace je patrná z expresivní funkce mluvčího, mluvčí do komunikátu transponuje své emoce, a z konativní funkce adresáta, kdy mluvčí komunikuje s jistým záměrem, s cílem adresátem nějakým způsobem pohnout a k něčemu ho přimět.

Jazyk je systém znaků. Zároveň může sám být chápán jako (meta)znak – soubor jazykových, mimojazykových i metajazykových prostředků. Podle Peircovy taxonomie se jedná o ikon. Jazyk je vnímán jako stěžejní, byť konvenční kritérium národa či státu, jako jeho vnitřní rys. Vztah mezi národem či státem a jazykem není arbitrární (jako u symbolu), stát či národ není, resp. nemusí být jazykem příčinně ovlivněn (jako index), ale jazyk funguje jako jejich metafora (proto ikon). Jazykovým projevem se mluvčí přihlásí k národu nejsnadněji, nejrychleji a toto přihlášení je pro externího pozorovatele nejzjevněji identifikovatelné.

Tato teze však neplatí bezvýhradně. Nelze ji plně uplatnit na situace, kdy je určitý jazyk společný pro vícero států či národů, popř. pokud jazyk funguje jako tzv. *lingua franca*. Nicméně i v tomto případě je třeba rozlišovat užití jazyka jako *linguae francae* a jeho užití jako „národního“ kódu, pakliže se jedná o totožný jazyk. Tato distinkce je nesmírně náročná a nesamozřejmá. Latinu v této roli vystřídala v době osvícenství ve střední Evropě němčina. Zároveň však byla němčina jazykem Němců, tj. neplnila výhradně vyšší komunikační funkce napříč národy a státy. Nepochopení či ignorování tohoto rozdílu se ukázalo jako nešťastné ve vývoji české společnosti: druhá polovina 19. století byla spojena s masivním rozvojem nacionalismu, na jeho základě byla vystavěna první republika a její jazykověpolitické principy následně negoval protektorát.

Zpět k jazyku jako kódu: Podle sociolingvistických teorií plní jazyk, či spíše reprezentativní varianta jazyka (většinou jazyk spisovný/standardní) kromě obecných jazykových funkcí, které charakterizoval Jakobson, také funkce další, které vyplývají ze specifického postavení a unikátní role spisovného jazyka ve společnosti. Jedná se o funkce sjednocující, separující, prestižní a funkce referenčního rámce.⁸ Funkce sjednocující zajišťuje uce-

7 Komunikát chápeme jako výsledek komunikace. Jedná se o pojem širší a komplexnější než text. Tamtéž, s. 220.

8 GARVIN, P. L.: The standard language problem: concepts and methods. In: *On Linguistic Method: Selected Papers*. Mouton, The Hague 1972.

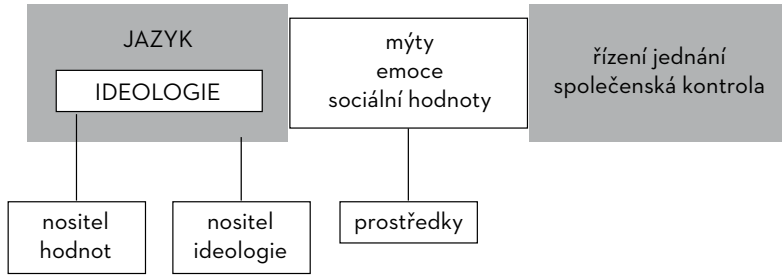
lení jazykového území – občané jednoho státu či příslušníci jednoho národa pociťují sounáležitost prostřednictvím kódu, jímž komunikují a v němž jsou socializováni. Separující funkce umožňuje jasné odlišení (se) od jazyka občanů jiných států či příslušníků jiných národů, neboť jazyk funguje jako jeden z nejmódnějších distinktivních rysů. Funkce prestižní zajistí především uchování a reprodukování kultury v daném jazyce – silně je pociťována role graficky fixovaných komunikátů, vědomí kulturní kontinuity pro budoucí generace. A konečně funkce referenčního rámce slouží jako norma korektnosti pro vnímání, interpretaci a hodnocení jazykových projevů. Je zřejmé, že potenciál, který má jazyk jako prostředek sjednocující určité společenství a podporující loajalitu jeho členů, dokazuje sílu i význam jazyka pro společnost.

Fungování jazyka v rámci ideologie vyjádřil lingvista Latif Havrest. Jeho model ilustruje skutečnost, že jazyk slouží jako nositel určité ideologie a ideologie jako nositel hodnot a že specifickými prostředky (mýty, emocemi a sociálními hodnotami) vykonává kontrolu nad chováním jednotlivce. Jinými slovy: hodnoty vycházející z určité ideologie jsou verbalizovány prostřednictvím jazyka. Jazyk neslouží pouze k jejich vyjádření, ale zároveň, jak bylo uvedeno výše, je sám součástí ideologie a je sám hodnotou. Pokud mluvčí používá konkrétní jazyk jako komunikační kód, již touto volbou se přihlašuje k určité ideologii, popř. k určitému sociálnímu statutu, čímž může podporovat sociální mýty, hodnoty a stereotypy. Havrest jazyk chápe v širokém slova smyslu, tj. nikoliv pouze jako verbální kód, ale zároveň jako soubor všech prostředků sloužících k identifikaci mluvčích (gesta, pozdravy, písně, uniformy apod.).

Na tzv. národní obrození lze Havrestův model aplikovat komplexně. Počátek 19. století konstituoval celou sérii mýtů⁹: zlatá veleslavínská doba, pobělohorské temno, nezkažený venkov atp. Tyto mýty byly spojeny s emocemi, měly významný hodnotící aspekt. Sociální statut mluvčích byl vázán na jejich (ne)přijetí, „národní kánon“ řídil jednání jednotlivců a společnost ho jako celek kontrolovala. Jestliže byl předmětem těchto mýtů jazyk a jazykový vývoj, byl daný efekt jednání a kontroly ještě silnější. Zkažený jazyk baroka musel být obrozen, pramenem měla být nezkažená mluva venkova, kdo nemluvil česky, nebyl vlastenec atp.¹⁰

9 Mýtus je možno chápat jako sociální chartu, která umožňuje určité sociální skupině mocensko-politicky uchopit, pochopit a zvládnout současnost. SOUKUPOVÁ, B.: Mýty Prahy v období protektorátu Čechy a Morava a jejich významy. In: SOUKUPOVÁ, B. – GODULA-WĘCŁAWOWICZ, E. (eds.): *Mýtus – „realita“ – identita. Národní metropole v čase vyvlastnění, kolaborace a odporu. Urbán-ní studie 5.* FHS UK, Praha 2013, s. 13–48, konkrétně na s. 13.

10 Srov. MACURA, V.: *Znamení zrodu. České národní obrození jako kulturní typ.* H&H, Jinočany 1995, HROCH, M.: *V národním zájmu. Požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století ve srovnávací perspektivě.* Knižnice Dějin a současnosti, Praha 1999 a HROCH, M.: *Na prahu národní existence.* Mladá fronta, Praha 1999.

Role jazyka a ideologie ve společnosti.

Volně dle L. HAVREST: *Sprachpolitik, Sprachenrecht und Sprachplanung im geteilten Kurdenland*.

Otázka národa a jeho konstituování je stěžejní pro následující úvahy o jazykové politice. Národ je sociální konstrukt. Podle Maxe Webera, německého sociologa a ekonoma, se jedná o společenství citů (*gefühlmäßige Gemeinschaft*),¹¹ podle amerického politologa Benedicta Andersona o myšlené společenství (*imagined community*),¹² podle historika Miroslava Hrocha je to velká sociální skupina propojená kombinací objektivních vztahů a jejich subjektivní reflexí ve skupinovém vědomí.¹³ Národní příslušnost je formována na základě působení různých faktorů: geografických, jazykových, politických, ekonomických, náboženských a jiných. Od etnické příslušnosti ji odlišuje právě politický, resp. státní aspekt. Příslušníky národa většinou spojuje společná kultura, historie a jazyk, zpravidla také hospodářský život a obývané území.¹⁴

Novodobé vnímání tohoto pojmu je neodmyslitelně spjato s osvícenstvím a proběhlými státními reformami. Zásadní impuls pro rozvoj nového chápání národa jako počáteční, přirozené sociohistorické entity představovala filozofie Johanna Gottfrieda Herdera: národ byl interpretován jako produkt přírody, přirozené pokračování rodiny a kmene, a jazyk měl být jeho hlavním znakem. Roli jazyka v tomto směru dále rozvinul Herderův pokračovatel Johann Gottlieb Fichte, podle něhož je jazyk ideově důležitější a pro národní uvědomění zásadnější než vlast nebo stát. Od kmene se národ měl odlišovat

11 WEBER, M.: *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriß der verstehenden Soziologie*. J. C. B. Mohr, Tübingen 1980.

12 ANDERSON, B.: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso, London 1983.

13 HROCH, M.: *Národy nejsou dílem náhody. Příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů*. Slon, Praha 2009.

14 K otázce konstruktů národa a nacionalismu srov. např. GELLNER, A.: *Národy a nacionalismus*. Josef Hříbal, Praha 1993, ŘEZNÍK, M.: *Formování moderního národa (Evropské „dlouhé“ 19. století)*. Triton, Praha 2003, HROCH, M.: *Národy nejsou dílem náhody. Příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů*, souhrnně STORCHOVÁ, L. (ed.): *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*. Scriptorium, Praha 2014.

svým aktivním sebeuvědoměním.¹⁵ Herder se odvrátil od individualismu a místo něj definoval tzv. ducha národa – společenské síly vytvářené postojí spříznění, tradicí, vlasteneckým vědomím, kulturou atp. V tomto prostředí se pak (kromě několika již existujících tzv. státních národů) začala formovat národně uvědomovací hnutí. Klasická politologie¹⁶ rozlišovala národy na státní a kulturní, tj. na ty se samostatným státem a bez něj. Přestože tato teorie národa prošla značnou kritikou, její akcent na jazyk znamenal významný impuls pro emancipaci, resp. konstituování národů. Filozof a zastánce Masarykova kritického realismu Emanuel Rádl viděl právě v Herderově ideovém kolektivismu počátek jak nacionalismu, tak socialismu, neboť oba měly pojímat lid jako přírodní sílu a nedůvěřovat v moc individua.¹⁷

Jak ale definovat rysy, které musí člověk mít, aby byl označen za příslušníka určitého národa? Devatenácté století vnímalo národnost jazykově. Rakouské sčítání lidu v roce 1880 a v následujících desetiletých intervalech bylo založeno na obcovací řeči, tedy jazyku užívaném v běžné denní komunikaci. Její definice však sčítání spíše zkomplikovala, než by ho vyjasnila, a dala příležitost k manipulacím a osobním i skupinovým nátlakům. Za první republiky byla metodologie sčítání změněna. Jazyk zůstal i nadále určujícím rysem, ale už nikoliv jako jazyk obcovací, ale rodný. Touto objektivizací hromadné problémy i nátlak na mluvčí ubyly, nicméně musela být vyřešena otázka, jak se má posuzovat příslušnost dítěte z jazykově smíšených manželství. Teprve vznik specifického dvojjazykového¹⁸ státu Čechů a Slováků umožnil opustit striktně jazykové prizma a nahradit ho přístupem psychologickým, zcela subjektivním a individualizovaným.

Souvztažnost pojmů jazyk – národ – stát, jejíž vědomí bylo v Evropanech budováno a posilováno od 18. století, se ukazuje jako stále živá. Důkazem toho

15 ŠIMA, K.: Etnicita. In: STORCHOVÁ, L. (ed.): *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*, s. 205nn.

16 MEINECKE, F.: *Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte*. Oldenbourg Verlag, München 1929.

17 RÁDL, E.: *Válka Čechů s Němci*. Melantrich, Praha 1993, s. 119.

18 K otázce dvojjazykovosti v kontrastu s dvojjazyčností srov. především BUDOVIČOVÁ, V.: Dvojjazyková komunikácia v slovenčine a češtine. In: MISTÍK, J. (ed.): *Studia Academica Slovaca*, 1982, č. 11. Alfa, Bratislava 1982, s. 49–64, HORECKÝ, J.: Slovensko-česká diglosná komunikácia. In: *Sociolinguistica Slovaca 1*. Veda, Bratislava 1995, s. 183–187, MUSILOVÁ, K.: Česko-slovenský pasivní bilingvismus. In: *Sociolinguistica Slovaca 5*. Veda, Bratislava 2000, s. 280–288, TÁŽ: Česko-slovenský a slovensko-český pasivní bilingvismus ve změněných jazykových podmínkách. In: KLINCKOVÁ, J. (ed.): *Jazyková komunikácia v 21. storočí*. Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica 2001, s. 305–314, NÁBĚLKOVÁ, M.: Slovenčina a čeština dnes. Kontakt či konflikt. In: *Sociolinguistica Slovaca 4*. Veda, Bratislava 1999, s. 75–93, TÁŽ: Medzi pasívnym a aktívnym bilingvizmom. Poznámky k špecifiku slovensko-českých jazykových vzťahov. In: ŠTEFÁNIK, J. (ed.): *Bilingvizmus – minulosť, prítomnosť, budúcnosť*. Academic Electronic Press, Bratislava 2002, s. 101–114, TÁŽ: *Slovenčina a čeština v kontakte. Pokračovanie príbehu*. Veda, Bratislava 2008 a SLOBODA, M.: Slovensko-česká (semi)komunikace a vzájemná (ne)srozumiteľnosť. *Čeština doma a ve světě*, 2004, roč. 12, č. 3–4, s. 208–220.

jsou např. kodifikační procesy samostatné chorvatštiny, srbštiny, bosenshiny apod., původně pojímaných jako dialekty. Ustanovení samostatného státu podnítilo potřebu etablování samostatného jazyka, především kvůli symbolické a deklaratorní hodnotě. Zároveň je nutno poznamenat, že vztah jazyka a dialektu je zcela arbitrární. Označení dialektu za jazyk je výhradně politické rozhodnutí. Stejně tak jako jeho označení za jazyk státní, národní či úřední.

JAZYK A POLITIKA

Jest třeba býti značně opatrným, vkládá-li se do výměru národa vůle státoporná; popírati ji nelze, ale není radno ani stavěti ji v popředí znaků ustavujících pojem národa. [...] Národ může potrvati, tvořivě žíti a přispívati k všelidským statkům kulturním, i když pozbude, ať vinou vlastní, ať cizí, svého státu a v něm projevu a ztělesnění své politické vůle.

A. NOVÁK: *Duch a národ. Kniha studií a podobizen*, s. 39–41

Jazyk je možné interpretovat nejen z pozice mluvčích, kteří ho užívají jako komunikační nástroj, ale také z pozice státu, jehož jsou občany. Stát z praktických i ideologických důvodů stanovuje (či může stanovit) pravidla, podle nichž je jazyk užíván ve školství, ve správě, u soudů, ve vojsku atp. Může zasáhnout do toho, jaká varianta jazyka má být v jakých situacích užívána, či definovat tabu slova, jichž se mluvčí mají vyvarovat. Sleduje tím i jiné než lingvistické zájmy – často politické, ideologické nebo všeobecně hodnotové. Zda se takto „shora“ stanovenými pravidly mluvčí budou řídit, je věc jiná.

Oficiální jazyk plní reprezentativní funkci daného státu. Z pozice exekutivy tedy působí jak navenek k jiným státům a jejich občanům, tak dovnitř k občanům vlastním. Takovéto „působení“ může být samozřejmě jak explicitní (přímé, jasně stanovené), tak implicitní (nepřímé, neverbalizované). Také státy s přímo nedefinovanou jazykovou politikou musí jistým způsobem upravit např. školství v minoritních jazycích, podání u soudu v jiném než oficiálním jazyce nebo nabývání státního občanství. Tyto střípky tvoří státní jazykovou politiku, které jsou občané v každodenním životě vystaveni.

Ze současných euroatlantických trendů této jazykové každodennosti uvedme snahu po politické, genderové, rasové, sexuální – či obecně menšinové – korektnosti. Došlo k jasné distinkci mezi pojmy *negr/černocho/Afroameričan, cikán/Rom*, a to již od 60. let (v České republice později). Obdobně ovlivňuje užívání jazykových tvarů proud genderové lingvistiky. Snaží se odstranit sexismus v jazyce například náhradou generických maskulin za jiné typy pojmenování. Původní slovo *občan*, které může dle užití označovat jak jakoukoliv osobu (generické označení), tak pouze osobu mužského pohlaví (sexistické označení), se navrhuje nahradit pojmem *občanstvo*, podobně *student* slovem *studující* atp. V západní Evropě a Americe jsou tyto snahy patrné od

90. let, u nás od nedávné minulosti. Angličtina se například s touto distinkcí snažila vyrovnat prosazováním generického tvaru *s/he*, němčina *LehrerInnen* (s velkým *I*) apod. Samozřejmě u flektivních jazyků, mezi které čeština patří, jsou tyto pokusy značně limitované a mohou narážet na nesrozumitelnost a neekonomičnost takto koncipovaného komunikátu.

Z nejnovějších událostí, které se dotkly České republiky, můžeme zmínit oficiální snahy Ukrajiny o regulaci používání předložek vyjadřujících směr: ukrajinští představitelé údajně požadují místo stávajícího úzu *na Ukrajinu, na Ukrajině* užívat minimálně v oficiálních a politických komunikátech předložky *do, v*, tj. *do Ukrajiny, v Ukrajině*.¹⁹ Důvody jsou pravděpodobně dva. Jednak česká předložka *na* u geografických útvarů značí prostor neohrazený, stěží vymezený, proměnný, proti čemuž se oficiální reprezentanti Ukrajiny ohrazují. Důkazem toho je spojení *na Slovensko, na Slovensku*, které historicky odkazuje na Slovensko jako součást Uher, a oproti tomu *ve Slovenské republice, do Slovenské republiky*. Druhým důvodem je skutečnost, že tvar *na Ukrajinu* bývá ukrajinskými mluvčími chápán jako rusismus, oproti údajnému ukrajinismu *v Ukrajině*.

Snahy o jazykovou korektnost nejsou většinou nijak ukotveny zákonem či oficiálními autoritami, ale jsou prosazovány určitými zájmovými skupinami, řečovými vzory, masmédií apod., jejichž prostřednictvím může dojít k interiorizaci takovýchto pojmenovávacích postupů u uživatelů jazyka. Při zásahu do užívání těchto pojmů však naráží zájem autorit na řečový úzus, který mluvčí z politického hlediska často nijak neinterpretují.

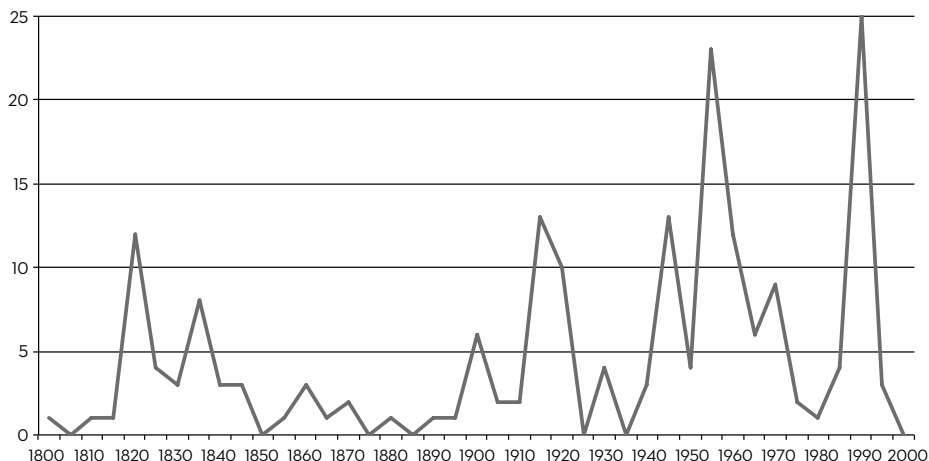
Jiným příkladem je současná jazyková politika Ruska. To se v rámci péče o jazyk a jazykovou kulturu rozhodlo jít cestou oktroje: legislativním aktem zakazuje užívání tzv. tabu slov (povětšinou vulgarismů). Postup Ruské federace je tedy opačný – od zákona přes regulaci jazyka ke konečným uživatelům. Jedná se o akt samozřejmě silnější, přímější a jasně definovaný, nicméně jeho skutečné prosazení v praxi může právě kvůli tomu narazit na odpor mluvčích či na výhradně formální plnění daných nařízení.

Ze zhruba 6 000 jazyků světa je uznána za státní zhruba stovka. Nejvíce zemí uznalo za oficiální jazyk (ať už primární, nebo sekundární) angličtinu (59 států), francouzštinu (29), arabštinu (26), španělštinu (21), portugalsštinu (10) a ruštinu a němčinu (po 8 státech). Oproti tomu nejvíce mluvčích má ze všech jazyků světa čínština, hindustánština²⁰ a angličtina.²¹ Z toho je zřejmé,

19 Např. Ministerstvo zahraničních věcí zřizuje *Zastoupení České republiky v Ukrajině*. Viz http://www.mzv.cz/kyiv/cz/o_velvyslanectvi/index.html (citováno k 6. 6. 2016).

20 Hindustánština však není kodifikována – jedná se o nespisovnou formu fungující jako *lingua franca* v severní Indii a Pákistánu. Spisovnou formou hindustánštiny je hindština, která se používá v severní Indii.

21 BRETON, R.: *Atlas jazyků světa. Soužití v křehké rovnováze*. Albatros, Praha 2007, s. 73 s korekcí dat podle aktuálního stavu.

Počet nově vzniklých národních států v pětiletých intervalech.

Volně dle A. WIMMER – B. MIN: *From Empire to Nation-State. Explaining Wars in the Modern World*

že jazyková politika hraje významnou roli z politického hlediska. I po rozpadu bipolárního světa totiž existuje tzv. *lingvistický imperialismus*²², tj. jeho faktické udržení prostřednictvím preferovaného jazykového kódu, který stále může definovat sféry vlivu velmocí. Projevuje se třeba podporou výuky konkrétních cizích jazyků.

Jazyk hrál významnou roli při tzv. národně uvědomovacích procesech a při boomech nových států založených na národu/národnosti. Ty jsou zřejmé z vývojové řady 19. a 20. století – kauzálně propojené s válečnými konflikty vedoucími k rozpadu vyšších (nadrárodních) celků.

Na jazykovou politiku jako vědeckou disciplínu je možné pohlížet z různých úhlů – od teorie identity, hodnot, sebepojímání a stereotypů přes legislativní rozbor, teorii elit a byrokracie až po analýzu diskurzů a jejich funkcí. Jedná se o interdisciplinární obor, který má styčné plochy s lingvistikou, pedagogikou, sociologií, politologií, teorií práva atp.²³ Nejobecnějším cílem teorie jazykové politiky je analýza oficiálního fungování jazyka v daném společenství určitého státu a teoretické přispění k jeho optimalizaci.

Jazyková práva se etablovala vedle práv lidských jako nedílná součást moderní společnosti.²⁴ Týkají se jak soukromého, tak veřejného užívání ja-

22 PHILLIPSON, R.: *Linguistic Imperialism*. Oxford University Press, Oxford 1992.

23 Ke komplexnímu pojetí srov. z klasických prací např. STRASSNER, E.: *Ideologie – Sprache – Politik. Grundfragen ihres Zusammenhangs*. Niemeyer, Tübingen 1987.

24 Jazyková otázka je součástí *Všeobecné deklarace lidských práv* (1948), konkrétně čl. 2 odst. 1 (*Každý má všechna práva a všechny svobody, stanovené touto deklarací, bez jakéhokoli rozlišování, zejména podle rasy, barvy, pohlaví, jazyka, náboženství, politického nebo jiného smýšlení, národnostního nebo sociálního původu, majetku, rodu nebo jiného postavení.*), čl. 10 (*Každý má úplné stejné právo, aby byl*

zyků. Postihují všechny oblasti života člověka: školství, masmédiá, služby, správu, justici atp. Aktivní uvědomování si všech dimenzí jazykové politiky a volání po jejich optimalizaci je příznačné pro současnou (nejen evropskou) společnost. Na významu nabyla během období dekolonizace, kdy jejím prostřednictvím došlo ke kodifikaci jazyků tzv. přírodních národů a k definování úředních jazyků jednotlivých nově vzniklých států. Teorie jazykové politiky jako vědecká disciplína tak může na hypotetické rovině napomoci k demokratizaci společenství a států i k odvrácení (nejen jazykových) konfliktů a (nejen politických) radikalizací.

Jazyková politika nebývá jednoznačně definována a jednotliví lingvisté chápou tento pojem také v jiném vztahu k příbuzným pojmům jako jazykový management nebo jazykové plánování.²⁵ Obecně lze říct, že jazykový management má primárně dimenzi individuální, plánování kolektivní a politika státní či normotvornou. Obdobně jazykový management bývá neformální, zatímco politika plně formální a oficiální.

Vzhledem ke specifičnosti české jazykové situace se přikláním k následující definici jazykové politiky: Je to soubor oficiálních a veřejně deklarovaných aktivit regulujících (preskriptivně či restriktivně) konkrétními legislativními akty užívání jazyka či jazyků, resp. jednotlivých jazykových prvků, tvarů, kódů nebo variant v jednotlivých oblastech veřejného života daného státu

spravedlivě a veřejně vyslechnut nezávislým a nestranným soudem, který rozhoduje buď o jeho právech a povinnostech, nebo o jakémkoli trestním obvinění vzneseném proti němu.), čl. 19 (Každý má právo na svobodu přesvědčení a projevu; toto právo nepřipouští, aby někdo trpěl újmu pro své přesvědčení, a zahrnuje právo vyhledávat, přijímat a rozšiřovat informace a myšlenky jakýmkoli prostředky a bez ohledu na hranice.) a čl. 26 odst. 1 (Každý má právo na vzdělání. Vzdělání nechtě je bezplatné, alespoň v počátečních a základních stupních. Základní vzdělání je povinné. Technické a odborné vzdělání budiž všeobecně přístupné a rovněž vyšší vzdělání má být stejně přístupné všem podle schopností.). Na tento koncept navázala v roce 1996 Všeobecná deklarace jazykových práv (známá také jako Barcelonská deklarace) podepsaná mezinárodním PEN klubem a několika neziskovými organizacemi, nicméně nebyla formálně schválena organizací UNESCO. Aktuální dokument v této oblasti pak tvoří tzv. Gironský manifest jazykových práv (2011, PEN klub), v němž se mimo jiné uvádí: 1. Jazyková rozmanitost je světové dědictví, které musí být ceněno a chráněno. 2. Respekt ke všem jazykům a kulturám je základem procesu budování a udržování dialogu a míru ve světě. [...] 4. Odlišné jazyky a odlišné způsoby mluvy nejsou pouze prostředky komunikace, ale jsou také prostředím, ve kterém lidé rostou a v němž je budována kultura.

- 25 První systematickou prací k teorii jazykového plánování byl sborník upsalské univerzity *Introduction to a Theory of Language Planning* (1968, editor V. Tauli) a newyorský sborník *Language Problems of Developing Nations* (1968, editoři J. A. Fishman, Ch. Ferguson, J. D. Gupta) věnovaný standardizaci jazyků domorodých národů. Širokou diskusi rozpoutal dnes už kultovní sborník *Can Language Be Planned?* (1971, editoři J. Rubin, B. H. Jernudd), v němž byly poprvé analyzovány otázky dopadu jazykové politiky a její právní, etické a lingvistické dimenze, především dopady restriktivních a preskriptivních aktů na jazykový systém a na chování jazykové komunity. Právě Rubin, Jernudd a s nimi Fishman se stali klíčovými postavami teorie i praxe jazykového plánování v jeho počátcích a položili základy terminologie, metodologie a jejich aplikace. K diachronní vazbě jazyka na rozvoj států srov. synteticky např. WIMMER, A. – MIN, B.: *From Empire to Nation-State. Explaining Wars in the Modern World, 1816–2001. American Sociological Review*, 2006, roč. 71, s. 867–897.

(správa, soudnictví, školství, ozbrojené složky atp.). Veřejným životem rozumím veškerou formální komunikaci v daném jazyce na veřejnosti, a to jak psanou, tak mluvenou. Záměrně preferuji pojem veřejný život před veřejnou komunikací kvůli jeho širšímu rozsahu a obsahu a menší vázanosti na ryze lingvistický kontext. Jazyková politika má jak rozměr individuální (jedinec se rozhoduje dle svých postojů a/nebo dle jazykové regulace, jaký jazyk či kód použije), tak společenský (existence buď explicitních regulací upravujících používání jazyků nebo kódů, nebo implicitních společensky žádoucích postojů k jazyku, jazykům nebo kódům), jak rozměr jazykový (regulace určitých jazykových prvků), tak pragmatický (užívání jazyka v konkrétních situacích). V definici je záměrně akcentována rovina *de jure*, tj. pohled shora.²⁶

Pro pochopení výkonu jazykové politiky je klíčová triáda ideologie – mechanismy – výkon. Ideologie představuje souhrn vůdčích (metajazykových) myšlenek, které jsou realizovány (jazykovou) politikou. K výkonu (jazykové) politiky je zapotřebí stanovit mechanismy, tzn. dílčí kroky. Je nutno rozlišovat jazykovou politiku *de jure*, tzn. předpokádanou, plánovanou, v souladu s ideologií a z ní vycházející, a jazykovou politiku *de facto*, skutečně vykonávanou, transponovanou do reálné podoby. Mezi nimi nemusí být vždy rovnítka. Stejně tak ideologie vytváří jak jazykovou politiku zjevnou, tzn. otevřeně deklarovanou, tak skrytou, nepřímou.²⁷ Ideologie je implementována do reality prostřednictvím dílčích mechanismů a tato transformace se odráží také ve větší či menší, přesnější či přibližnější derivaci jazykové politiky *de facto* z jazykové politiky *de jure*. V ideálně nastavené jazykové politice je mezi jazykovou politikou *de jure* a *de facto* soulad. Je nutné podotknout, že neexistuje jazyková politika bez ideologie, která by ji determinovala, ani bez mechanismů, kterými by byla vykonávána.²⁸

Jazyková politika je nezávislá na složení obyvatelstva, tzn. je-li stát mono-, bi- nebo multilingvní.²⁹ Oficiální regulatorní akty totiž mohou být vedeny jak vůči jazyku státnímu nebo jazykům občanů daného státu (vyskytující se na jeho území se zohledněním např. jazyka příslušníků národnostních menšin), tak vůči jazykům cizím. Také monolingvní stát může mít konkrétním způsobem upraveno používání jazyka na veřejnosti (např. zákaz anglicismů nebo příkaz užívat nápisy kromě ve státním jazyku také v *lingua franca*), v admini-

26 Podrobně k definičním problémům srov. VELČOVSKÝ, V.: *Nesoužití. Česko-německá jazyková politika 18.–20. století*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2014.

27 KLOSS, H.: *The American Bilingual Tradition*. Newbury House, Rowley, Mass. 1977, SCHIFFMAN, H. F.: *Linguistic Culture and Language Policy*. Routledge, London 1996.

28 SHOHAMY, E. G.: *Language Policy: Hidden Agendas and New Approaches*. Routledge, London 2006, s. 54.

29 KLOSS, H.: *Research Possibilities on Group Bilingualism*. Laval University, Quebec 1969, SCHIFFMAN, H. F.: *Linguistic Culture and Language Policy*.